

T. BUCHIENĖ

XVII a. RYTŲ PRŪSIJOS LIETUVIŲ KALBOS VOKALIZMAS PAGAL D. KLEINO GRAMATIKOS DUOMENIS

1. Šio darbo tikslas – apibūdinti Rytų Prūsijos lietuvių kalbos vokalizmą, remiantis D. Kleino veikalais: „Grammatica Lituanica”, Regiomonti, 1653 (sutr. G) ir „Compendium Lituanico-Germanicum”, Königsberg, 1654 (sutr. C)

Tas klausimas jau kelis kartus buvo liestas literatūroje¹, tačiau, iš naujo patyrinėjus medžiagą, paaiškėjo, kad jis nėra galutinai išspręstas. Tai paskatino autorę jį plačiau panagrinėti šiame straipsnyje.

2. Kleinas savo alfabetė balsius žymi šiais ženklais:

á, a, à, a

é, e, è, e

i, y, ì

o

u, u

Čia liko nepamirėtas Kleino vartojamas ženklas ū; ie Kleinas žymi ne atskiru ženklų, bet ir dabar įprastu raidžių junginiu ie.

Raidžių su diakritiniais ženklais skaičių didina kirčio ženklai. Jų dėliojimo taisyklės randame skyriuje „De accentibus” (G 21 tt.). Tos taisyklės įtraukia į lietuvių kalbos rašybą greta akūto gravį ir cirkumfleksą. Akūtas žymi ilgus kirčiuotus balsius žodžio viduryje, pvz.: ó, ú = ó, ū, õ, ù; be to, ant raidžių é ir á (kurias Kleinas, skirtingai nuo ó, ú, pateikia savo alfabetė) akūtas rodo atitinkamų balsių atvirumą ir skiria juos nuo uždarų è ir à, žymimų tašku. Tad ženklai é ir á reiškia ě, ā, taip pat é+i, L, á+i, u, L. Gravis vartojamas ant pokirtinių trumpųjų žodžio galo balsių; jis taip pat žymi cirkumfleksinius dvibalsius, plg. *regiù, regi... kenčiù, kentì... fakaù, praðaù* ir t.t. G 107. Be to, gravį randame ir ant pusiau laisvų morfemų, plg. *nèwiens* G 166. Cirkumfleksas, kaip ir akūtas, žymi ilguosius kirčiuotus balsius, bet visų pirma jis vartojamas apibūdinti tam tikroms morfologinėms kategorijoms ir tais atvejais esti ir pokirtinėje padėtyje. Tokios formos

¹ A. Bezenberger, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache*, Göttingen, 1877, 17 tt.; P. Jonikas, – *APh VII*(1938) 57 tt.; T. Buchienė ir J. Palionis, *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1957; T. Buch, – *Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz*, 34 tt.

yra: gen. pl. su *-ų*, pvz.: *senū dienū* G 22, *balandžiū* K 16, *bažnyčiū* K 22 ir t.t.; gen. sg. su *-ės, -os*, pvz.: *giešmės, dienôs* G 22, *Dūnôs* G 42 ir t.t.; veiksmazodžių kamienų priesagos *-ė-* ir *-o-*, pvz.: *mylėti, ješkôti* G 23, būdvardžių priesagos *-okas, -okus*, pvz.: *silpnôkas, funkôkus* ir t.t., daugelis prieveiksmių, pvz.: *wissadôs, atgalôs*².

Taigi kirčio taisyklės įgalina vartoti, be Kleino alfabetė išvardytų raidžių, dar raides *â, à, ê, è, ì, ó, ô, ò, ú, û, ù*. Šie ženklai dar plačiau, negu Kleino, buvo vartojami vėlesnių gramatikų ir K. Donelaičio.

Balsius apibūdinti padeda dar dvigubos priebalsės, kurios žymi prieš jas einančio balsio trumpumą. Toks priebalsių rašymas Kleino nekomentuojamas, bet išryškėja tokiuose pavyzdžiuose, kaip *suprassu* G 3, *seffû* G 63, *wadinnas* G 59 ir kt.

Iš viso Kleino gramatikoje vartojami šie balsių ženklai:

á, a, à, q, â, à, a + TT

é, e, ê, e, ê, è, e + TT

i, y, î, ì, i + TT

o, ó, ô

u, ú, û, u, ù, u + TT

û, ie

Čia matyti įvairių kalbų rašybos įtaka. Iš vokiečių kalbos pasiskolintas dvigubų priebalsių rašymas balsių trumpumui žymėti. Kirčio ženklų dėliojimo taisyklės kilusios iš graikų kalbos, tačiau jų taikymas pokirtiniams skiemenims rodo taip pat XVI–XVII a. lotyniškų spaudinių įtaką. Iš čekų kalbos rašybos paimtas ženklas *û*, o iš lenkų kalbos – nosinių balsių žymėjimas ir taškai, rodantys balsių siauresnį tarimą. Pastarieji, matyt, paimti iš Mužinovskio ortografijos, o ženklų *é, á* vartojimą platiesiems balsiams žymėti Kleinas perėmė iš Folkmaro ir Roterio, kurie ženklu *á* žymėjo grynąjį balsį (ženklų *é* Folkmaras nemini, o Roteris juo žymi siaurąjį *e*). Ženkli *é, á* primena dar ir čekų rašybą, nes yra vartojami ilgiesiems balsiams žymėti, o su graikų kalba sietinas jų vartojimas tikrai kirčiuotoje padėtyje ir nebuvimas žodžio gale³.

3. Apie atskirų balsių ženklų tarimą ir vartoseną leidžia spręsti Kleino veikalo fragmentai, kuriuose liečiami šie klausimai:

3. 1. *a* tipo balsių žymėjimas: „*A, a* enim Lituanorum triplex est:

Primum, quod Litvanorum maxime proprium et familiarissimum est, duriter et aperto, aut diducto q. ore effertur; sed vel breviori tempore et pronunciatione contractiori, ut in. german. vocibus, *lang|Danck|Hacke|backe*. E. g. *sakau|dico, darau* facio, *kalawijas* gladius, et tum in nostra lingua sine accentu seu virgula scribitur; vel longiori tempore, et diductiori pronunciatione, fere ut in his vocibus lin-

² Plg. T. Buchienė ir J. Palionis, op. cit., 47 tt.

³ Žr. T. Buch, – Baltistica, II, 2, 195 tt.

guae German. vulgaris, seu inferioris Saxoniae, ut vocant: *barch|Harp|Sarch|Kahr|pro Berg|Harffe|Sarck|Karre*. Et tum insigniri debet accentu seu virgula, praesertim ante syllabam brevem, ut: *wákaras* vesper, *wásara* aestas, *prifákimas* praeceptum, *káras* bellum, *bádas* fames, *máras* pestis. Sic etiam ante *u*, cum quo diphthongum constituit, ut *káulas* os, ossis, *kláufu* quaero, interrogo ad differentiam *a* secundi in verbis *klaufau* ausculto, *kaulijũs* rixor. (Kleinas nepripažįsta w rašymo akūtiniame dvibalsyje *au*, kuris buvo įprastas kai kuriems jo amžininkams, žr. žemiau.) In nonnullis vocibus etiam ante *i*, ut *dáiktas* res, *báime* timor, *wáikšczoju* ambulo.

Appellari potest *a* durum seu diductum.

Secundum *a* et scriptione et pronunciatione simile est *a* Germanico in vocibus *sagen|klagen|fasten|tasten|* ut *klaufau* ausculto, *Pona Diewa* Domini Dei, *suprassu* animadvertam, *mielas* carus.

Familiarissimum est Dialecto Memelensium, qui pro *Ponas* dicunt *Panas* Dominus, pro *žodis žadis* verbum, pro *šlowinti šlawinti* honorare.

Vocari potest *a* lene, seu contractum, quod leniter et q. contracto ore profertur. Puncto *a* notari potest in iis vocibus, ubi sonum habet obscurum et q. cum *o* mixtum, ut: *A·domas* Adamus, *A·nufas* Johannes, *amen*, *à* sed, et. Et in Nominativis Pluralibus Foemininorum, ubi interdum pro *o* ponitur, ad differentiam Genitiv. singul. in *os|* ut *gerás dienás* boni dies, pro *geros dienos*, *Pannás wiežlibás* virgines honestae, pro *Pannos wiežlibos*.

De *a* punctato in fine Ablativ. Instrumentalium Nomin. Foemin. vide caput 6 de 2 Declin. parisyll.

Tertium *a* est cum virgula transversali in calce, offerturq. ut *an|* sed aliquanto lenius et obscurius, quasi absorbendo *n*. E.g. in Participiis Praesentis temporis, ut *ęšas* existens, *daras* faciens, *kalbas* loquens Et in Accusativis Singularibus, ut *Diewą* *Tewą* Deum Patrem *tą dieną* illum diem. Quidam expresse *n* adscribunt, ut: *Darans*, *tan dieną*. Sic *šwietan* pro *šwietą*: Verum hoc modo confunderetur Accusativus, ut ita dicam, localis cum Accusativo simplici; Significat enim *šwietan* cum *n* in mundum, sine *n* vero simpliciter mundum denotat.

Vocatur *a* transfixum, et pronunciatione differt a Polonico *a|* quippe quod fere ut *o* effertur; *laka* pratum, *maka* farina, quasi *lonka|monka*. G 2t.

3. 1. 1. Iš pateiktų duomenų matyti, kad Kleinas skyrė tris *a* tipo balsius: *a* primum grynąjį, kuris esti ilgas, žymimas *á*, ir trumpas, žymimas *a* be diakritinio ženkle; *a* secundum siaurąjį, žymimą *á* bei *a*, ir *a* tertium nosinį, žymimą *a*.

3. 1. 1. 1. *a* grynojo ilgumas, pasak Kleino, žodžio viduryje priklausio nuo kirčio: kirčiuotoje padėtyje *a* (+*T*) tipo atvejais ir akūtiniuose diftonguose bei diftonginiuose junginiuose jis yra ilgas (žymimas *a*), o pokirtinėje padėtyje cirkumfleksiniuose diftonguose ir diftonginiuose junginiuose jis yra trumpas (žymimas *a*, even-

tualiai *a+TT*). Plg.: „*A tamen primum et e secundum quandoque etiam corripuntur, cum videlicet accentus ab illis in alliam syllabam transit, ut tákas Pl. takai|déra|fuderu*” G 15 ir Kleino pavyzdžius: *wákaras, wásara, prifákimas, káras, bádas, máras*, tačiau *fakau, darau, kalawijas* ir t.t. Žodžio gale, kaip žinoma, kirčiuotas balsis *a* nepailgėja.

Iš taisyklės, kurioje teigiama, jog žodžio viduryje *a* ilgumas priklauso nuo kirčio, Kleinas nurodo išimtį, būtent *a* trumpumą dviskiemenėse bendratyse ir iš jų kamienų išvestinėse formose, plg. šią jo gramatikos klaidų atitaisymo (errata) vietą: „...in voce *rásdamas*... perire debet virgula, cum ibi sit *a* primum breve”. Praef.

Galimas daiktas, kad *a* Kleino buvo neilginama ir įvardžiuose *mano, tavo, savo*; tai rodytų rašymas *fawo* G 77, 147, *tawo* G 147, tačiau plg. *máno* G 147 ~ *māno*, panašiai kaip Kuršaičio. Kaip *a* šiais atvejais Kleino buvo tariamas iš tikrųjų, neįmanoma tikrai pasakyti, nes dėl daugybės spaudos klaidų, padarytų dėliojant kirčio ženklus, tikrai autorius komentariai, o ne pavyzdžių rašyba, galėtų būti patikimas kriterijus.

Iš kitų žinomų atvejų, kur išlaikomas trumpasis *a* žodžio viduryje, galima paminėti kirčiuoto *a* trumpumą *žągtelėti* tipo akimirkos veiksmažodžiuose, kurie dėl garsažodinės kilmės galėjo atsidurti anapus sistemos, taip pat balsio trumpumą *pàdeda* tipo veiksmažodžių priešdėliuose, kadangi tai yra pusiau laisvos morfemos. Apie *a* ilgumą šiais dviem atvejais Kleino gramatikoje trūksta duomenų.

Įvardžiuotinių *geràsis* tipo būdvardžių vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko kirčiavimas antrajame nuo galo skiemenyje Kleinui buvo svetimas, plg.: „Ratione accentu Nominum Adjectivorum Emphaticorum reperies pag. 22 quod gravi notentur in ultima, ut *gerasís*. Foem. *gerajì*. Sic enim a plerisque nostratum effertur qui *gerasysís* dicunt attamen cum communissimus usus apud alios ostendat, accentus rectius collocari in antepenultima, illi non refragabor”. Praef. Kaip matyti, Kleinas žinojo ne tik kirčiavimą paskutiniame skiemenyje, bet ir *gėrasis* tipo formas, tačiau formų su kirčiuotu balsiu *a* jis nenurodo.

Šie duomenys leidžia konstatuoti Kleino kalboje fonologinį balsio *a* ilgumą, kilusį dėl kirčiuoto balsio nepailgėjimo *ràsti* tipo bendratyse ir, tur būt, įvardžiuose *màno, tàvo, sàvo*. Tad galima manyti Kleino kalboje buvus tokius pavyzdžius, kaip *ràsti: rāstas* part. praet. pass. ir, tur būt, *màno : māno* 3. praes. iš *manýti*. Opozicijos *ā: a* funkcinis krūvis buvo mažas.

3. 1. 1. 2. Siaurąjį *a* secundum Kleinas įtraukė į savo gramatiką veikiausiai tik dėl to, kad norėjo išlaikyti ženklą *á* greta *é*, nors tik pastarasis turėjo pagrindą vakarų aukštaičių tarmės fonologinėje sistemoje.

Norėdamas išlaikyti paralelizmą su siauroju *é*, kuris kirčiuotas esti ilgas ir gramatikoje rašomas su tašku, o nekirčiuotas – trumpas ir tada rašomas be taš-

ko, Kleinas išskyrė *a* secundum trumpąjį, rašomą be taško, ir *ā* secundum ilgąjį, rašomą su tašku, plg.: „Breves sunt: *a* secundum non punctatum... Longae sunt: *ā*... secundum punctatum” G 15. Tačiau praktikoje Kleinas šio skirtumo neišlaido: siūlo daiktavardžių instr. sg. galūnę *-a* rašyti su tašku — *ā*, plg.: „Ablativus Instrumentalis in hac Declinatione fit a Nominativo, saltim *a* ultimae syllabae punctando ... a *dūna* est Abl. *dūnā*” G 45.

Kleinas rašo *a* secundum tam tikrais atvejais, kur tarimas *ā* arba *o* nekelia abejonių.

Tokie yra žodžių *ponas* ir *šlovinti*^{IV} žemaitiško tarimo pavyzdžiai, taip pat skoliniai *Adomas*, *Anusas*, *amen*, kur siauresnį balsio tarimą galėjo sugestionuoti vokiečių tarmiškas *ā* vietoj *a*, Kleino minimas žodžiuose *sagen*, *klagen*, *fasten*, *tasten*; čia pridera ir cirkumfleksinio diftongo pirmojo dėmens tarimas žodyje *klausau*.

Tačiau lieka neaišku, kaip buvo tariamas jungtukas *a*, kurį Kleinas cituotoje vietoje žymi raide *ā*, o kitose vietose *ā* arba *o* G 142, plg. dar *o* K 108. Šio jungtuko tarimas *a* yra paliudytas Bretkūno raštuose ir Juškos žodyne, plg. LKŽ. Nelauktai Kleinas pažymi siauresnį kalbamojo balsio tarimą formoje *suprassu*, nors formoje *rafdamas* aiškiai pažymėtas *a* grynasis, žr. aukščiau; taip pat netikėtas *a* siaurinimas žodyje *mielas* tilžėnų bei pietinių vakarų aukštaičių tarmėse, kurios atsispindi Kleino raštuose.

Kleino pavyzdžiai neleidžia sieti jo minimo siaurojo *a* su tokiu pat balsiu, Bezenbergerio nurodytu Rytų Prūsijos pietinių vakarų aukštaičių tarmėje, kadangi pastaruoju atveju kalbama apie siaurinimą *ā* < *ǣ* bei *a* ir apie *ā* < *ē* < *ě* bei *e*⁴.

Tiktai rašybos sumetimais Kleinas žymi *a* secundum dar žodžio gale, norėdamas atskirti *a* kamieno vardažodžių daugiskaitos vardininką nuo tų pačių vardažodžių vienaskaitos kilmininko, kuris skamba taip pat, bet žymimas cirkumfleksu. Tai pasakytina ir apie jau minėtą tos pačios linksniuotės vardažodžių vienaskaitos įnagininko ir vardininko su *-a* skirtingą rašymą.

Kitaip galima interpretuoti *a* secundum vardažodžių su *-as* vienaskaitos kilmininko formose. Šiuo atveju, kaip ir visur, kur pietinių vakarų aukštaičių tarmėje randame žodžio galo *-o* (gen. sg. *-o*, gen. sg. ir nom. pl. *-os*, veiksmažodžių 3 asm. *-o*), Kleino rašyba apskritai sutinka su minėta tarme, plg. šias Kleino pastabas: „Nos in Grammatica nostra retinemus quidem illam terminationem Genit. ut et terminationem quorundam Praeteritorum in *o* / ad differentiam Genitivi in Nominibus, et tertiae personae Praesentis in Verbis; attamen fatemur in nostro districtu et Ragnetensi, et partem quoque Insterburgensi terminationem *a* esse communiorem”. Poezijoje Kleinas aiškiai leidžia vartoti galūnę *-a* greta *-o*, plg. G 36.

⁴ A. Bezenberger, — BB IX (1885), 257 t., 283 t.; A. Salys, Lietuvių kalbos tarmės, Tübingen, 1946, 46 t.

Tačiau pats Kleinas, tur būt, čia veikiau tarė šiaurinių vakarų aukštaičių tar-
mės -a, būdingą Tilžei, kurioje jis gyveno. Tai liudija formos *fawa greta fawo, mana*
greta mano, tawa greta tawo jo cituojamuose pavyzdžiuose G 147 ir kt.

Galėjo būti ir taip, kad Kleinas bei jo amžininkai kartais žodžio galo -o tardavo
kaip *ā* arba *o*. Tuo būtų galima paaiškinti *a* secundum rašymą gen. sg. formose *Pona*
Diewa G 3.

3. 1.1.3. Apie *a* tertium nosinį iš Kleino gramatikos galima spręsti, kad šis
balsis buvo atviresnis, negu lenkų kalbos užpakalinis nosinis balsis, ir ėjo savaran-
kiška fonema, pavyzdžiui, Kleino cituotu atveju *swietą* acc: *swietan* illat.

Pažymėtina, kad balsio *a*, kaip ir kitų nosinių balsių, fonologinį savarankiš-
kumą galima pripažinti tik tada, jei greta šių balsių neabsoliučiam žodžio gale ir prieš
priebalsius *s, š, ž* bei *l, r, m, n* randami *An* tipo junginiai. Kad tokių junginių buvo
Kleino kalboje, rodo, be *swietan* G 3.4, dar ir *miestan*, *Kieman* K 109, *dangun* G 135,
βen, ten G 134, *tengu, βengu* G 135, *Piemens* gen., pateiktas greta *Piemenies, Pie-*
menio G 54, ir kai kurie kiti pavyzdžiai. Kaip matome, visos šios formos yra naujos,
ir tai leidžia manyti, kad senesniais laikais nosiniai balsiai buvo veikiau *An* tipo jungi-
nių variantai, negu savarankiškos fonemos.

Matyt, balsis *a* Kleino kalboje buvo mažiau nosinis atvirame žodžio gale, negu
kitose pozicijose; tai galėtų būti artėjančios denazalizacijos požymis, plg. Kleino
pastabą Kompendiume: „In den Accusativis Nominum aber wird das *n* im *e* wie
droben im *a* nur in etwas berühret / als: *baimę* die Furcht / *giesmę* den Gesang”
G 6. Plg. žemiau cituojamas Kleino pastabas apie *e* tarimą, paimtas iš jo gramati-
kos. Nosinį *a* Kleinas aiškiai pamini tarp ilgųjų balsių.

Taigi Kleino kalboje galima konstatuoti tris *a* tipo fonemas, būtent dvi nen-
sines, kurios skiriasi ilgumu ir kurių opozicija turi mažą funkcinę krūvį, ir vieną
nosinę. Išskirti *a* siaurąją fonemą Kleino kalboje nėra pagrindo.

3. 1.2. Kalbant apie *a* tipo fonemų distribuciją Kleino kalboje, svarbu išsiaiš-
kinti, kaip buvo tariami baltiškojo *a* kontinuantai po *j* ir minkštųjų priebalsių.

Kleinas paprastai rašo *ia*, bet leidžia rašyti ir *e*, plg.: „Diphthongos improprias
(*ia, ie, io, iu* – T.B.) leniori sono, quam quidem proprias efferi, praesertim *ia*, quae
fere ut *e* simplex pronunciatur. Qua propter plures voces, quae alias in *ia* desinunt,
haut raro simplici *e* scribuntur, ut *winicze* / pro *winičia* / vinea, *bażnicze* / pro *baż-*
ničia templum, *kencze* pro *kencia* patitur. Et vice versa, *didżaufia* pro *didżaufe* /
maxima, *żiame* pro *żeme* terra, *winičia* / pro *winicze* / vinea. Sic etiam *io* fere ut
ia effertur, ut *walgio* cibi, *ukio* domus, *fmercio* mortis quasi *walgia* / *ukia* / *fmercia*”
G 13 ir kt. Panašiai Kleinas kalba ir kitose vietose, plg. G Praef. ad lect ir C 9.

Kleinas, be abejo, čia tarė *e*. Tai rodo, pavyzdžiui, part. fut. rašymas su *e*, plg.
kalbefęs, kalbefencio, kalbefenciam ir t.t. G 58, *Dufęs, Dufenti* C 90 ir visur, kur
tik randame šį dalyvį; plg. taip pat *Karálems, Prietelems* dat. pl. C 32, G 27, *Geraję*

acc. sg. C 27, *βwenczáfesfis, malonáfesfis* G 27 ir panašius pavyzdžius kitose vietose.

Tokie atvejai, kaip ir apskritai leidimas rašyti *e* vietoj *a* po *j* ir minkštųjų priebalsių, rodo, kad baltiškojo *a* kontinuantai šiose pozicijose tilžėnų tarmėje buvo virtę *e*.

Tačiau ta aplinkybė, kad Kleinas minėtose pozicijose išlaiko ir visų pirma teikia rašyti *a*, liudija, kad XVII a. vakarų aukštaičių tarmėje, būtent jos pietinėje dalyje, čia buvo tariamas balsis *a*. Tai patvirtina savo raštuose Donelaitis, kuris ir visu šimtmečiu vėliau tarė *a* po minkštųjų priebalsių⁵.

Taigi balsį *a* po minkštųjų priebalsių reikia interpretuoti panašiai, kaip žodžio galo *-o*: rašyboje nusveria pietinių vakarų aukštaičių tarmės ypatybės, skirtingos nuo paties Kleino tilžėnų tarmės. Tačiau tilžėniškas tarimas neatmetamas ir nelaikomas nenorminiu.

3. 2. Duomenų apie *o* tarimą randame šiose dviejose pastabose: „*Literae m/n/o/p/r/w communem cum Latinis atque Germanicis habent et sonum et valorem*” G 10 „*Ancipites* (t.y. trumpieji ir ilgieji. – T.B.) *o* et *u*. Sic *o* breve est in *priwole* / *dienomis*; longum in *malone*” G15.

Iš čia matyti, kad fonemos *o* ilgumas Kleino kalboje priklauso nuo kirčio. Tad ši fonema turi du pozicinius variantus, kurie skiriasi ilgumu.

3. 3. Apie *e* tipo balsius Kleinas rašo: „*Primum cum Germanico e convenit in vocibus Gewalt/Ehre/Lehre. Et hoc ad discrimen e secundi puncto notari potest, praesertim ubi producitur, ut édzios praesepe, fėkla semen tėwas Pater. Ubi vero corripitur, perit punctum, ut zėmeje in terra, fakeme diximus, pro zemėje / fakėme. In syllaba natura longa, maxime ante brevem, circumflexum quoque admittit, ut sedėjo / sedėti / turėti. Sic in ultima giefmės / didės / turės.*

Secundum *e* duriter etq. diducto ore offertur: tempore a. vel longiori, ceu Graecorum *η*; et tum virgula signatur, ut *fwėczas* hospes, *pėlus* pales, *lėpus* molles, luxuriosi: vel breviori; et tum velut *a* primum, sine virgula scribitur: ut, *derru* transigo, *regiu* video. Huic *e* secundo non absimile est *e* Germanicum in vocibus *leben/geben/heben/kehren/dencken/schencken*. Differentiam utriusque *e* cognoscere licet ex sequentibus; *gėlbeti* iuvare, *ėme* sumpsit, *zėmeje* in terra.

Tertium *ę* cum virgula transversali pronunciatu paulo obscurius, quam *en* et quasi per nares.

Usus ejus est: (1) in illis vocibus, in quibus *n* ante *s*, vel *z* abjectum est, ut *βwęs-kem* sanctificemus, a *βwenčiu* sanctifico, *atfigrėze* convertit se, a verito *atfigrenčiu*. (2) In Participiis Praeteritis: *fakęs* dicens, *zadejęs* promittens, *daręs* faciens, sive, qui dixit, promisit, fecit. Sic etiam Praesenti *ęsas* existens, et Nomin. Adjectiv. *danguėfis* coelestis. In quibus *n* implicate continetur. (3) In Accusativis Singular. Foe-

⁵ Plg. T. Buch, Annali dell'Istituto Universitario Orientale (spausdinama).

minini generis 2. declinationis, ubi *n* leniter saltem subauditur, ut: *malonę* gratiam, *žėmę* terram. Pertinent huc etiam Genitivi Pronominum *manęs*/*tawęs*/*sawęs*/mei, tui, sui, et Accusativi *manę*/*tavę*/*sawę*/me, te, se.

(Sunt, qui etiam explicite hoc *n* ponunt, praesertim in Participiis, ut: *gimmens* natus, *mylins* amans; at vero rectius id ante *s* abjicitur et proxime praecedenti vocali includitur") G 5.

3. 3.1. Trys čia išskirti *e* tipo balsiai yra aukščiau aptartų *a* ir *o* tipo balsių priešakiniai atitikmenys.

3. 3.1.1. Siaurasis *ė* primum artimas balsiui *o* tuo, kad jo ilgumas, kaip rodo Kleino pavyzdžiai, priklauso nuo kirčio: kirčiuotas jis yra ilgas ir tuo atveju rašomas *ė* arba *ė*, o nekirčiuotas – trumpas ir rašomas be diakritinio ženklo, plg.: *ėdžios*, *sėkla*, *tėwas*, *sedėjo*, *sedėti*, *turrėti*, *giefmės*, *didės*, *turės*, *ėme* ir *žėmeje*, *sakeme*, *gėl-beti*.

3. 3.1.2. Platusis *e* secundum, kaip ir jo užpakalinis atitikmuo *a*, žodžio viduryje kirčiuotas yra ilgas, bet trumpas po kirčio bei kirčiuotame žodžio gale, plg. aukščiau minėtus pavyzdžius *fwėczas*, *pėlus*, *lėpus* ir *derru*, *regiu*.

Atvirojo *e* ilgumo distinktyvumą tam tikrais atvejais galima konstatuoti pagal analogiją su Kleino paliudytu *rąsti* tokiuose pavyzdžiuose, kaip *mėsti*: *mėstas* ir *mės* fut.: *mės* pron. Tuo tarpu aukštesniojo laipsnio formų *e* ilgumą, kuri rodo tokie pavyzdžiai, kaip *gerėfne*, *gerėfnis*, *mielėfne* G 46 ir kt., galima interpretuoti kaip kalbos faktą, būdingą taip pat Donelaičiui ir Kuršaičiui⁶. Momentiniai veiksmažodžiai ir veiksmažodžių priešdėliai, apie kuriuos trūksta duomenų, neturi lemiamo vaidmens atviroje *e* distinktyvumui nustatyti; jie jau buvo minėti, komentuojant balsio *a* ilgumą.

Pažymėtina, kad daugelyje Kleino gramatikos pavyzdžių randame *é*, *á* vietoj laukiamo *e*, *a* arba *e*, *a*+*TT* veiksmažodžių formose su trumpu šaknies balsiu, plg. *atnėšti* C 107, *atnešu* fut. C 63, *panėšti* G 171, *pasėkti* G 171, *pakąsu* fut. G 100 ir t.t. greta *atneš* fut. C 107, *newesk* C 107, *pames* fut. G 173, *rassu* fut. G 101, *suprassu* G 101 ir t.t.; tai reikėtų laikyti korektūros klaidomis.

Įvardis *mes*, kelis kartus pavartotas Kleino darbuose, visur rašomas be diakritinio ženklo. Tai visai suprantama, nes akūtas nebuvo dedamas žodžio gale.

Atvirojo *e* ilgumo distinktyvumas ir siaurojo *ė* ilgumo įvairavimas, priklausomas nuo kirčio, rodo, kad Kleino kalboje baltiškojo *ē* santykis su baltiškuoju *ě*, kuri pradžioje lėmė fonologinis ilgumas, yra iš pagrindų pakitęs: baltiškojo *ē* kontinuantas – siaurasis *ė* – skiriasi nuo baltiškojo *ě* kontinuanto – plačioje *e* – atvirumo laipsniu.

⁶ Plg. F. Kurschat, Grammatik der litauischen Sprache, Halle, 1876, 218; T. Buch, Die Akzentuierung des Christian Donelaitis, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1961, 77.

Abiejų trumpųjų *e* – siaurojo ir plačiojo – skirtumas raštuose aiškiai neišryškėjęs; tai matome iš pavyzdžio *ēme*, kuriame antrąjį *e*, kaip aiškėja iš komentaro, Kleinas laiko *e* atviruoju. Tai galėtų rodyti ir Kleino siūlymas rašyti *é* (su tašku) daiktavardžių su *-é* vienaskaitos įnagininke, plg.: „Ablativus Instrumentalis in *é* hic quoque ut in praecedente Declinatione / punctatur, ad differentiam Nominativi; ...a Nominativo *giefme* est Abl. *giefmē*” C 48, plg. aukščiau minėtą *a* rašymą su tašku vienaskaitos įnagininko formose.

Tačiau žodžio *giefme* vienaskaitos vardininko ir įnagininko galūnės tarimas negalėjo būti maišomas, nes šis daiktavardis yra III kirčiuotės, kur vienaskaitos vardininkas kirčiuojamas galūnėje, turinčioje šiuo atveju šiaurinių vakarų aukštaičių tarmėje ilgąjį *é*, o vienaskaitos įnagininko nekirčiuota galūnė yra trumpa.

Kitų pavyzdžių, pvz.: *rýkštė*, *sáulė*, vienaskaitos vardininkas ir įnagininkas Kleino kalboje galėjo būti tariami vienodai, ir kaip tik jie galėjo būti *é* rašymo vienaskaitos įnagininke dingstimi.

Šias dvi *e* Kleinas galėjo maišyti tikrai nekirčiuotoje galūnėje. Tai yra šiaurinių vakarų aukštaičių tarmės ypatybė, kaip ir aukščiau minėtas *-a* < balt. *-ā* tarimas. Nekirčiuotame žodžio viduryje trumpųjų *e* skirtumas išliko; jį rodo šių balsių skyrimas Kleino pateiktuose pavyzdžiuose.

3. 3.1.3. *ę* tertium – nosinis – Kleino kalboje, kaip galima spręsti, buvo išlaikęs savo nosinį rezonansą tiek žodžio viduryje, tiek ir žodžio gale. Tačiau nosinis tarimas atvirame žodžio gale veikiausiai buvo mažiau jaučiamas, negu žodžio viduryje ir uždaruose žodžio galo skiemenyse. Plg. Kleino pastabą apie vienaskaitos galininko *-ę* tarimą, kurioje sakoma, kad čia „*n* leniter saltem subauditur”. Tad nosinis *ę* rezonansas buvo ryškus Kleino cituotuose pavyzdžiuose *βwęškem*, *atfigręže*, *ęšas*, *danguięfis*, *fákęs*, *žadęjęs*, *daręs*, *manęs*, *tawęs*, *fawęs*, tačiau silpnas galininko formose *malonę*, *zėmę*, *manę*, *tawę*, *fawę*.

Galima manyti, kad atvirame žodžio gale, be nosinio *ę*, buvo tariamas ir nenosinis, panašiai kaip dabartinėje lenkų kalboje. Kitose pozicijose *ę* Kleino kalboje buvo dar gerai išlikusi fonema.

Fonologinis *ę* savarankiškumas *en* atžvilgiu matyti, palyginus *manęs*, *tawęs*, *fawęs* G 6 su *Piemens* gen. sg. G 54, *akmens* G 55 ir *wadinnęs* G 94 su *Piemens* nom. pl. G 55.

Šios aplinkybės leidžia konstatuoti Kleino kalboje keturias *e* tipo fonemas, būtent *é* siaurąją, kurios ilgumas priklausė nuo kirčio, dvi plačiąsias, kurios tarp savęs skyrėsi ilgumu, ir *ę* nosinę. Siaurosios *é* distribucija nekirčiuotoje padėtyje ribojama žodžio viduriu. Nekirčiuotame žodžio gale randame tik atvirą trumpąją *e* greta *ę*.

3. 4. Apie *uo*, paprastai rašoma *ũ*, ir *ie*, žymimą kaip ir dabar, Kleinas rašo: „Diphthongi aliae sunt propriae: *ai/ay/au/ei/ey/ui/uo* vel *ũ*: Aliae impropriae: *ia/*

ie/|io/|iu" G 13. Matome, kad *uo* priskirtas prie tikrųjų diftongų, o *ie* – prie grynai grafinių diftongų, kur *i* žymi priešais einančio priebalsio minkštumą.

Kitoje pastaboje apie *uo* sakoma, kad „*ŭ* pronunciatur plane ut i Hebraeorum, e. gr. *akmŭ* lapis; quam vocem si Hebraicis literis scriberis, i necessario foret ultima litera, ut... Sic *dŭna* panis... / Utuntur hac Diphtongo praeter Litvanis etiam Bohemi, qui scribunt, *Bŭch* Deus, *flŭha* servus *dŭm* domus.../”

Tai, kad *ŭ* tarimo atžvilgiu lyginama su hebrajiška raide vav su tašku, žymintia ilgąjį *o*, rodo, jog *ŭ* Kleino kalboje buvo tariamas monoftongiškai. Toks tarimas, greta *ie* tarimo kaip *é*, yra būdingas tilžėnų tarimei, kur, be to, laisvai kaitaliojasi variantai *uo* ir *o*, *ie* ir *é*.

Tačiau, žymėdamas diftongą *uo*, kaip ir aukščiau minėtą žodžio galo *-o* ir *ia* po minkštųjų priebalsių, Kleinas remiasi ne tilžėnų, o pietinių vakarų aukštaičių tarimu. Tai rodo ženklas *ŭ*, paimtas iš čekų grafikos, tikriausiai tarpininkaujant Nudozierskio gramatikai, kuria naudojosi Kleinas. Pažymėtina, kad toje gramatikoje nurodytas diftonginis *ŭ* tarimas, plg.: „Diphtongus est duarum vocalium in unam syllabam comprehensus sonus, ut sunt *au*, *ey*, et *uo*, quarum postrema etiam sic scribitur *ŭ*”.

Kalbant apie *ie*, reikia pasakyti, kad vienoje Kleino gramatikos vietoje nurodytas jo veikiau monoftonginis tarimas; su tuo sutinka *ie* ir *'a*, *'o*, *'u* gretinimas aukščiau pateiktoje citatoje, plg.: „Prussi transponunt vocales in Diphtongis; dicunt enim *Deiws* pro *Diews* Deus, *deina* pro *diena* dies” G 19.

Tardamas *ie* ir *ŭ* kaip monoftongus, Kleinas rašydamas skyrė juos nuo *é* ir *o*. Tuo būdu jis skyrė vardažodžių su *-é* vienaskaitos kilmininką *-és* nuo vardažodžių su *-i-* vienaskaitos kilmininko *-ies*, kaip ir vardažodžių su *-é* ir būdvardžių su *-as* daugiskaitos naudininko formas, plg. *giefsmês*, *didês* gen. sg. G 47: *ausiês* G 48, *fmer-tles* G 47; *giefsmêms* dat. pl. G 47: *mieliems* G 34, *widutinniems* G 34. Plg. taip pat *jo*, *Ńo* gen. sg. 79: *jŭ*, *Ńŭ* instr. sg. G 79. Tačiau yra atvejų, rodančių, jog Kleinas neskyrė *é* ir *ie*, *o* ir *uo*, plg. *kweflys* G 10, *Ńwiefems* dat. pl. C 31, *Ńolai* C 106, *Podžus*, *Podžei* C 32 ir t.t.

Monoftongiškai tariami *ie* ir *uo* Kleino kalboje buvo, be abejo, ilgieji balsiai: tai galima matyti iš Kleino pastabos: „...3. persona Praeteriti sit in *e* non *ie* / sicut etiam in secunda Conjugat. *fakē* non *fakie*. Est enim *e* secundum breve...” Praefatio ad lect. Ši vieta taip pat rodo tilžėnišką atvirojo trumpojo *e* (*e* secundum) tarimą žodžio gale vietoj *é*.

3. 5. Apie balsį *u* Kleinas sako, kad jis esti ir trumpas, ir ilgas, plg. „U breve in *brangus* / *brangumi*; longum in *mufu* / *jufu* / et in omnium Genetivorum pluralium” G 15. Čia pateikti pavyzdžiai leidžia manyti, kad *u* ilgumas nepriklausė nuo kirčio.

Kitus duomenis apie *u* randame šioje Kleino pastaboje: „*U. u* Litvani unicum tantum habent, nec agnoscunt *Vau*, ut Latini, sed ejus loco, quoties opus est *w* usurpant, ut *Adwentas* Adventus, *Ewangelia* Evangelium, *wiras* vir, *Dowidas* David. / Sunt, qui post *a* diductum, seu durum malunt pro *u* scribere *w*. e. gr. *awkfas* aurum, *Sawle* Sol, *mielawfas* carissimus, *lawksu* expectabo etc. Sed minus recte causa diductioris rictus assignari mihi videtur vocali *u*, cum id fiat propter *á*; quod exinde *á* diductum vocatur, quia diductiori profertur ore: *u* vero manet et manere debet vocalis, nec praeter rei necessitatem in Consonantem abire; quemadmodum etiam apud Polonos *u* semper vocalis manet, et nunquam Consonantis naturam induit. / Observa; etiam *u* aliquando transversali virgula notari, propter *n* ipsi inclusum, ut: *apfskusti* accusare, *fsufti* mittere, *fsustas* missus” G 12.

Kaip matome, Kleinas lietuvių kalboje konstatuoja tik vieną *u*. Taip yra veikiausiai dėl to, kad šiuo atveju nesiskyrė atvirumo laipsnis, kuris Kleinui buvo pagrindas išskirti *e* primum ir secundum, o remiantis *e* tipo balsiais, — ir *a* primum bei secundum. Be to, kaip matome iš konteksto, pabrėždamas balsio *u* vieningumą, Kleinas kartu išryškina šio balsio skirtumą nuo priebalsio (tas skirtumas jam buvo itin svarbus).

Nosinio *u*, skirtingai nuo nosinių *a* ir *e*, Kleinas nelaiko lygiaverčiu atitinkamam nenosiniam balsiui ir mini jį tiktai prieraše. Toks nosinio *u* traktavimas, be abejo, sietinas su tuo, kad šio balsio nosinis rezonansas buvo tais laikais labiau sunykęs, negu kitų nosinių balsių.

Išidėmėtina, kad Kleinas nevartoja ženklo *u* daugiskaitos kilmininko ir siekinio formose. Kilmininko galūnė paprastai žymima *û* pagal Kleino nustatytą taisyklę, plg. *aufiû* G 48, *kalbefenciû* G 58, *mielû* G 34, *Ponû* G 31, *paçiû* G 82 ir t.t. Siekinys rašomas su *u*: „Supinum in hac Lingua unicum est videlicet in *u*, ut *wadintu*, *reggetu*, *fakytu* G 87. Supinum fit a Praesentis Infinitivi, tantum *i* in *u* mutato, ut a *wadinnti* est *wadintu*, a *reggeti* *reggetu*” G 90. (Plg. siekinius *suditu*, *samditu* G 164, *eitu* G 183, *regetu* G 110, *wadintu* G 96 ir t.t.) Toks rašymas rodo, kad Kleinas negirdėjo nosinio balsio daugiskaitos kilmininko ir siekinio formose. Iš nosinio balsio kilusio *u* ilgumas daugiskaitos galininke neabejotinas, nes pats Kleinas aukščiau cituotoje pastaboje teigia, kad *u* čia visada esti ilgas. Tačiau sunkiai įtikimas yra siekinio ir vienaskaitos galininko formų galūninio *u < u* sutrumpėjimas Kleino kalboje, kur nosinių balsių denazalizacijos procesas buvo dar tik prasidėjęs.

Vienaskaitos galininko galūnėje nosinė raidė *u* (plg. *waisu*, *grazu* G 50), matyt, rašoma tik kaip formalus linksnio požymis pagal analogiją su vienaskaitos galininko formų balsiais *-a* ir *-e*, išlaikiusiais nosinį rezonansą.

Taigi iš Kleino pateiktų duomenų galima spręsti, kad jis skyrė tris *u* tipo balsius, būtent du nenosinius ir nosinį. Abiejų nenosinių balsių fonologinis savaran-

kiškumas neabejotinas: jis išryškėja kad ir iš *rūkti*: *rùkti* tipo atveju, kurie, be abejo, egzistavo Kleino kalboje.

Nosinio *u* fonologinis savarankiškumas turėjo išnykti nuo to laiko, kai buvo denazalizuotas žodžio galo *u*. Išlikusi žodžio vidurio nosinė *u* galima traktuoti kaip grupės *un* variantą prieš *s*, *š*, *ž* ir sonorinius priebalsius, pvz.: *skusti*: *skundžia*, *siusti*: *siuncia* ir t.t.⁷

3.6. Apie *i* Kleinas kalba plačiau, negu apie *u*: „*I/i* triplex est: Primum ut figuram, ita et valorem Latinae, aut Germanicae vocalis retinet, ut *tikiu* credo. Vocatur *i* parvum et breve. Secundum et figuram mutat, et naturam Consonantis induit, efferaturque ut jod Latinorum... Tertium est *i* productum, aut geminatum, / quemadmodum Veteres omnes vocales longas geminare solebant, / et ita scribitur *ij* / vel contracte *y*. Accedit ad chirek longum Hebraeorum, aut *y* Gallicum, efferaturque ut *u* Germanicum in vocibus *übel*/*müsen*/*büssen*. Usus ejus est: (1) in iis dictionibus, ubi syllaba, aliqua necessario producenda est, ut: *myliu* amo, *teifybe* justitia, *malonybe* gratia, humanitas, *žinys* incantator, *atteiwys* advena, *darysu* faciam, *darys*/*daryk*/*darycza*/*daryti*/*darydams*; et sic in reliquis verbis, quae augmentum habent in Futuro *y* longum. (2) In adverbis, quae a Nominibus derivantur; illa enim prae aliis merito *y* longo soribuntur, tum propter accentum, quem habent in ultima, tum etiam ob discrimen nominis, ut: *geray* bene, *piktay* male, *gratiose*, *iškiley* expresse, articulate. (3) Ubi loco *in* ponitur, ut: *Ysakimas* / pro *insakimas* mandatum, *yfpáudžiu* pro *in*spáudžiu imprimo, *y miesta* pro *in* / sive *ing miesta* / in civitatem.

His adjicitur *i* virgula transversali notatum, quod paulo obscurius profertur, quam *in*. Adhibetur (1) in iis dictionibus, ubi *n* ante *s* abjectum est, ut: *li[~]su* repam, pro *lin[~]su* / *atmi[~]su* recordabor, pro *atmin[~]su*. (2) in Participiis Praesentis temporis tam Singularis, quam Pluralis Numeri a verbis Secundae Conjugationis, quorum augmentum *e* est, descendentibus, ut: *mylis* amans, *turis* habens, quorum obliqui sunt *mylinčio*/*turinčio*. In Plurali *myli*/*turi*. (3) Accusativus quoque in *i* notatur ejusmodi virgula ad differentiam insuper partim Vocativi, partim Foeminini Gener. in *i*, ut *žodi*, *kuri*” G 8 t.

Išskyrus *i* secundum, kurio priebalsinį pobūdį nurodo ir pats Kleinas, čia kalbama apie du nenosinius balsius, kurie skiriasi ilgumu, ir nosinį *i*.

Kleinas pastebėjo, kad nenosinių balsių ilgumas priklauso nuo kirčio, plg.: „dass *y* / welches allezeit lang ausgesprochen wird / es sey denn dass ein ander Vocalis in selbigem Wort mit einem Punct oder Strichlein bezeichnet wird / als *mylêti* / *mylêk* / etc. woselbst der accent über das bezeichnete *e* fället” C Vorrede. „Nomina finientia *ys* / mutant *y* in obliquis in *i* parvum aut simplex; et tum accen-

⁷ Pažymėtina, kad Kleino vakarų aukštaičių tarmėje denazalizacijos procesas vyko kitaip, negu Daukšos, kur nosinis *u* yra išlaikytas geriau, negu nosinis *i*, plg. F. Specht, — TiŽ IV (1926) 93. Kleino kalboje, kiek galima spręsti, geriau išlaikytas nosinis *i*, negu nosinis *u*, žr. žemiau.

tus ex ultima recedit in penultimam, aut antepenultimam, et loco *i* brevis nominum Dissyllaborum est *y* longum, ut: *žinys* / Gen. *žynio* / D. *žynui riβys ryβio* / *kurtinys* / *kurtinio*" G 36.

Iš to galima spręsti, kad Kleino kalboje opozicija *i*: *i* buvo neutralizuota pokirtinėje padėtyje, kurioje eidavo tik trumpasis balsis. (Nėra pagrindo – jau nekalbant apie pavyzdžių trūkumą – svarstyti opozicijos *i*: *i* neutralizaciją kirčiuotoje padėtyje tokiais atvejais, kaip *vyras*: *viré*.)

Tačiau kiti Kleino gramatikos duomenys rodo, kad ilgumo opozicija buvo išlaikoma ir pokirtinėje padėtyje; plg. „...ubi *i* producitur, etiam *y* longum scribendi sit. Inter caetera monitum fuit, ut 3. pers. *yra* a verbo *esmi* / *y* longo scriberetur" G Praef. ad lect. Plg. taip pat dėsninę *y* rašymą vienaskaitos naudininko formose, pvz.: *duktery* C 32, *Piemeny* C 33, *Aky* C 28, *Wiešpaty* C 29 ir t.t.

Tai liudija ir prasidedanti balsio *i* denazalizacija.

Perejimą *i* > *i* rodo prielinksnis ir priešdėlis *i*, kuris cituojamas šiais pavidalais: *y*, *i*, *in*, *ing*, plg. greta aukščiau minėtų pavyzdžių dar *iraβau* ir *yraβau*, *insidūmi* G 141 ir t.t.

Denazalizaciją galima konstatuoti vienaskaitos galininko galūnėje, remiantis pastaba, kurioje Kleinas rašo, jog čia „*i* notatur ejusmodi virgula ad differentiam insuper partim Vocativi, partim Foeminini Gener. in *i*, ut *žodi*, *kuri*“, t.y. acc. *žodi*: voc. *žodi*, acc. *kuri*: nom. *kuri*.

Tačiau žodžio gale einantis nosinis *i* Kleino kalboje negalėjo būti visiškai denazalizuotas: balsio *i* nosinis tarimas aiškiai pažymėtas iš veiksmažodžių *mylėti* ir *turėti* padarytų esamojo laiko veikiamųjų dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko formose.

Iš to, kas pasakyta, matyti, kad Kleino kalboje galima įžiūrėti dvi nenosinio *i* tipo fonemas, kurios skiriasi ilgumu. Be to, čia randame nosinį *i*, kurio fonologinį savarankiškumą rodytų tokie pavyzdžiai, kaip *mýlī* nom. pl. part. praes.: *mólin* illat. arba *mylī* žr. KGr 290: *širdiñ* illat.

4. 1.3. Kleino gramatikoje, kaip matyti iš pateiktų duomenų, atsispindi dvi balsių sistemos: pietinių vakarų aukštaičių tarmės sistema, einanti rašybos pagrindu, ir šiaurinių vakarų aukštaičių, būtent tilžėnų, tarmės sistema, kuri išryškėja atskirose Kleino pastabose ir, kaip galima spręsti, atitinka paties Kleino tarimą.

Skirtumai tarp rašybos ir tarimo Kleino nebuvo laikomi anomalijomis, nes tokia padėtis jam buvo įprasta vokiečių kalboje, plg. jo pastabą apie lietuvių *g*, iš kurios matyti, kad Kleinui atrodė visai normalus dvejopas vokiečių kalbos *g* tarimas – kaip uždarumos priebalsio ir kaip spiranto: „das *g* wird bey den Littauen allzeit härter / als bey den Lateinern und Deutschen ausgesprochen / als: *garbe* Ehre / *gēda* Schande / *godas* Geitz / doch sprechen etliche Hochdeutsche das *g* auch eben hart aus in den Worten: / *gehen* / *gern* / *garn*" C 6.

Skirtumų tarp vakarų aukštaičių tarmės atskirų šnektų Kleinas nelaikė reikšmingais, priešpastatydamas šią tarmę kaip visumą rytų aukštaičių bei žemaičių tarmėms ir latvių kalbai, kurią jis vadina kuršių kalba, plg.: „Si autem Dialectos illas cum nostra Germanica lingua conferre vellemus, dicerem: Dialectum Wilnensium omnino respondere Dialecto Germanorum in Bavaria, Austria, Silesia; Dialectum vero Caunensium et districtuum Ducatus Prussiae, Insterburgensis, Ragnentensis, nostri quoque ut plurimum Tilsensis, respondere Dialecto Misnico Saxonum; Samogitarum et Memelensium Dialecto Saxoniae inferioris, Dialectum vero Curonorum, Dialecto Inferioris Germaniae, seu Belgii” G. Praef. ad lect.

Pažymėtina, kad šis lietuvių ir vokiečių kalbų lyginimas yra labai taiklus: rytų aukštaičiams priklausanti vilniečių tarmė, atsispindinti XVII a. Širvydo darbuose, nebuvo visuotinai pripažinta, panašiai kaip kaizerio Vienos kanceliarijos kalba; žemaičių tarmė nebuvo vartojama XVII a. raštijoje, kaip ir vokiečių žemaičių tarmė (Niederdeutsch), kuri tuo metu jau buvo praradusi literatūrinės kalbos vaidmenį; latvių ir lietuvių kalbų skirtumą galima lyginti su žemutinių frankų dialektų, iš kurių išriedėjo olandų ir flamandų kalbos, skirtumu nuo vokiečių literatūrinės kalbos.

Rytprūsių vakarų aukštaičių tarmės ir jai artimų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasienio tarmių lyginimas su Meiseno vokiečių tarme yra tikslus tuo atžvilgiu, kad abiem atvejais turime protestantų pripažintą kalbinę normą, kuriai visų pirma atstovauja jų religinė literatūra. Tačiau šios kalbos skyrėsi tuo, kad Meiseno vokiečių kalba XVII a. buvo jau plačiai pripažinta, o lietuvių kalbos vakarų aukštaičių tarmė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo visuotinai priimta tik vėliau. Tuo tarpu Rytų Prūsijoje vakarų aukštaičių tarmė virto literatūriniu dar prieš Kleino laikus; tai rodo 1625 m. Rėzos „Psalteras Dovydo”⁸.

Kleinas gerai apibūdina savo išskirtų lietuvių kalbos rytų aukštaičių vilniškių ir žemaičių tarmių bei latvių kalbos ypatybes.

Rytų aukštaičiai nuo vakarų aukštaičių, pasak Kleino, skiriasi nosinių *ę*, *ą* ir nenosinių *e*, *a*+*N* kontinuantų siauriniu; tai yra šių tarmių skyrimo pamatas ir dabartiniame kalbos moksle, plg.: „Pro *a* passim apud Wilnensis occurrit ut *Dungus* pro *Dangus* Coelum... Quandoque *i* et *y* / ut *žinklas* / pro *Ženklas* signum, miraculum, *tinai* pro *tenai* ibi, *mani* pro *manę* me, *žiami* pro *žemę* terram...” G 17 t.

Iš žemaičių tarmei būdingų ypatybių Kleinas taikliai nurodo siauresnio *a* tarimą vietoj *o*, plg. aukščiau, ir *d*, *t* tarimą vietoj aukštaičių afrikatų, plg. „Memelenses... dicunt *žodei* / *ramtei*; et hinc in Dat. et Abl. Instr. *žodems* / *žodeis* etc.” G 38. Iš būdingų latvių kalbos ypatybių Kleinas pažymi *z* tarimą vietoj liet. *ž* ir *s* vietoj

⁸ P. Jonikas, op. cit., 58 t. Pridursime, kad Rėzos psalmyno rašyboje, į kurią maloniai atkreipė autorės dėmesį J. Palionis, randame Kleino rašybai būdingų bruožų, pvz., *-ū* daugiskaitos kilmininko galūnėje.

liet. š, plg. „Duplicum loco utuntur Curoni una simplici cognata, ut: *femme* pro *zème* terra, *es* pro *aß* ego, *fwetha deena* pro *ßwenta diena* sacer dies” G 19.

Šiuos Kleino išvardytus tarmių bruožus ir kitus, kurie paprastai laikomi antraeilėmis atitinkamų tarmių ypatybėmis, pvz., rytinių aukštaičių *garba*, *karalysta* vietoj *garbė*, *karalystė*, pats autorius laiko svetimais savo kodifikuotai kalbai. Tuo tarpu šiaurinių vakarų aukštaičių tarmės bruožai, tokie, kaip žodžio galo *-a* vietoj pietinių vakarų aukštaičių *-o*, teikiamo rašyboje, Kleino manymu, yra leistini, žr. aukščiau. Remiantis tuo, kad tilžėnų šnekta aiškiai išskiriama iš kitų išvardytų tarmių, galima spręsti, kad Kleinas tilžėnišką tarimą laikė netgi pavyzdingu, nors jis ir neatitiko pietinių vakarų aukštaičių tarme pagrįstos rašybos.

Tokiomis aplinkybėmis Kleino duomenis reikia visų pirma traktuoti kaip šaltinį tilžėnų tarmei pažinti. Rekonstruojant balsių sistemą, tokį Kleino duomenų traktavimą patvirtina tai, jog, apibūdindamas *uo*, *ie*, jis nenurodo jų dvejopo tarimo – monoftonginio ir diftonginio, o kalba tik apie monoftonginį tilžėnišką tarimą. Iš to galima spręsti, kad ir kitose vietose Kleinas aprašo tilžėnų tarmės būdingus bruožus, kurie gali būti skirtingi nuo pietinių vakarų aukštaičių tarmės bruožų. Taip galima žiūrėti, pavyzdžiui, į siaurojo *é* ir *o* ilgumo priklausymą nuo kirčio arba į atskirų balsių denazalizacijos padėtį.

Tilžėnų tarmės balsių sistema pagal Kleino gramatikos duomenis atrodo taip:

<i>i ī</i>	<i>u ū</i>	<i>į</i>
<i>é</i>	<i>o</i>	
<i>e ē</i>	<i>a ā</i>	<i>ę a</i>

Fonemų *ie*, *uo* ir *ų* nebuvimas akivaizdus. Kitos šios sistemos ypatybės susijusios su fonemų distribucija. Štai tos ypatybės:

1. *é* ir *o* kirčiuotos yra ilgos, o nekirčiuotos trumpos. Žodžio gale jos esti tik-tai kirčiuotos.

2. *ē* ir *ā* Kleino kalboje yra jau savarankiškos fonemos, bet jų opozicijos fonemoms *e* ir *a* funkcinis krūvis nedidelis; ši opozicija visų pirma susidaro dėl balsio nepailgėjimo *nėšti*, *ràsti* tipo bendratyse, taip pat, matyt, ir dėl balsio trumpumo įvardžiuose *mano*, *tavo*, *savo*. Opozicijos funkcinio krūvio padidėjimas, susijęs su *ę* ir *a* denazalizacija, dar nepastebimas: šie nosiniai balsiai yra išlaikyti visose pozicijose. Žodžio gale trumpieji *e* ir *a* randami dažniau, nes čia jie yra nekirčiuotų baltiškųjų *ē* ir *ā* kontinuantai. Be to, *a* ir *ā* neina po *j* ir minkštųjų priebalsių, kur jie yra virtę *e*, *ē* ir *ę*.

3. *un* žodžio viduryje prieš *S* tipo priebalsius ir sonorinius turi pozicinę variantą *ų*.

Skirtumai, XVII a. egzistavę tarp šiaurinių vakarų aukštaičių tilžėnų ir pietinių vakarų aukštaičių tarmių, Kleino darbuose išryškėja trimis atvejais, kur rašyba,

paremta pietinių vakarų aukštaičių tarme, neatitinka tilženiško tarimo. Šie atvejai – pietinių vakarų aukštaičių tarmės būdinga diftonginė *ie*, *uo* artikuliacija, siaurojo *é* ir *o* tarimas nekirčiuotame žodžio gale ir *a* išlaikymas po *j* ir minkštųjų priebalsių. Kleino gramatika neduoda pamato nustatyti kitoms pietinių vakarų aukštaičių tarmės balsių sistemos detalėms.

Kalbant apie prozodinius reiškinius, galima konstatuoti, kad Kleino kalboje akūto: cirkumflekso opozicijos pasireiškimo sritis yra apribota dėl žemutinių balsių fonologinio ilgumo.

Taip, susidarius ilgumo opozicijai *a: ā*, *e: ē*, buvo defonologizuota intonacijos opozicija junginiuose *a+i*, *u, L*, *e+i, L*, nes akūtinė intonacija pasidarė būdinga tik tiems atvejams, kurie skyrėsi nuo junginių su cirkumfleksine intonacija: akūtas pasidarė galimas tik esant ilgam pirmajam dėmeniui, cirkumfleksas – tik esant trumpam, pvz.: *áukštas: aũkštas*. Tačiau junginiuose su pirmuoju dėmeniu *u, i* intonacija liko distinktyvi, nes *u, i* su akūtinė intonacija vakarų aukštaičių tarmėje išlieka trumpas.